

ROMSKIE ZAWODY DAWNIEJ I DZIŚ

Romowie to grupa etniczna, której historia i kultura są nadal mało znane, choć na terytorium Polski zamieszkuje od wieków. W przeszłości słynni byli romscy rzemieślnicy, muzycy, handlarze czy wróżki, którzy docierali ze swoimi usługami do najróżniejszych zakątków naszego kraju.

Polscy Romowie to grupa, której życie bardzo się zmieniło w ciągu ostatnich 100 lat. Przedtem przez wieki wykonywali tradycyjne zawody m.in. kowalstwo, kotlarstwo czy handel końmi. Część z tych zawodów jest już dziś zapomniana, inne zyskały nowy kontekst. W trakcie warsztatów przeniesiemy się w przeszłość, by poznać świat dawnych romskich muzyków, rzemieślników, handlarzy, wróżek i zielarek. Porozmawiamy o akcji zatrzymania taborów i jej skutkach dla społeczności romskiej. Przyjrzymy się też współczesnej sytuacji polskich Romów, obecnie wykonywanym zawodom i możliwościom kontynuowania tradycji.

CELE:

- ➔ poznanie elementów historii i kultury polskich Romów
- ➔ zwiększenie wiedzy uczestników i uczestniczek na temat dawnych zawodów polskich Romów
- ➔ pokazanie roli, jaką romscy rzemieślnicy odgrywali w lokalnych społecznościach
- ➔ zwiększenie wiedzy uczestników i uczestniczek na temat akcji zatrzymania taborów w latach 60. XX wieku i jej skutków dla społeczności romskiej
- ➔ uwrażliwienie na rolę mniejszości etnicznych w historii i kulturze Polski
- ➔ pokazanie znaczenia tradycji we współczesnym świecie

GRUPA DOCELOWA: dzieci i młodzież w wieku 10–14 lat

Podane w scenariuszu informacje prezentują szerszy kontekst społeczno-historyczny związany z obecnością Romów w Polsce. Do osoby prowadzącej należy decyzja, które informacje zostaną przekazane uczestnikom (w zależności od wieku i specyfiki grupy). Jeśli uważasz, że zaproponowane aktywności są zbyt proste lub za trudne dla grupy, z którą chcesz pracować, możesz skorzystać z wybranych zadań ze scenariusza dla dzieci w wieku 5–9 lat lub scenariusza dla szkół ponadpodstawowych.

W czasie prowadzenia zajęć przydatne będą:

komputer z dostępem do internetu

rzutnik

głośniki

CZAS TRWANIA: 90 min (+ przerwa)

PRZEBIEG ZAJĘĆ

■ Ćwiczenie 1

Dawne romskie zawody

Przebieg ćwiczenia

Przełącz grupie podstawowe informacje o polskich Romach i wykonywanych przez nich dawniej zawodach. Swoją opowieść rozpocznij, pokazując prezentację (slajdy 1–6). Postaraj się włączyć w rozmowę uczestników i uczestniczki zajęć, zadając im pytania, np. *Wiecie, kim są Romowie? Jak myślicie, czy wszyscy Romowie wędrowali? Jak wyobrażacie sobie tabor?*

INFORMACJE DO PRZEKAZANIA:

Romowie to grupa etniczna od średniowiecza zamieszkująca tereny Polski. W przeszłości nazywano ich Cyganie, jednak określenie to ma negatywny wydźwięk, może kojarzyć się z „cyganić”, czyli oszukiwać, kręcić. W związku z tym obecnie używa się nazwy Romowie. Nazwa Romowie została zalecona podczas I Kongresu Romów w Orpington pod Londynem przez delegacje Romów z całego świata. Została oficjalnie przyjęta na nazwę wszystkich osób pochodzenia romskiego, nazywanych potocznie Cyganami.

Romowie w Polsce dzielą się na cztery podstawowe grupy: Polska Roma, Bergitka Roma, Kelderasze i Lowarzy. Grupa Bergitka Roma, zwana też Karpaccy Romowie, od wielu pokoleń prowadzi osiadły tryb życia. Romowie z tej grupy mieszkali w górskich regionach Polski, we wsiach i miasteczkach, w których niektórzy prowadzili warsztaty rzemieślnicze. W drugiej połowie XX w. osiedlili się także w większych miastach.

Pozostałe grupy polskich Romów prowadziły aż do lat 60. i 70. XX w. koczowniczy tryb życia, co znaczy, że przemieszczali się z miejsca na miejsce. Romowie zwykle wędrowali w grupach zwanych taborami. Wędrowka trwała od wczesnej wiosny do końca jesieni. Zimą tabory spędzały zazwyczaj we wsiach lub miasteczkach (zdarzały się osoby, które nawet zimowały w taborach). W zależności od majątności podróżowano pieszo, nocując w namiotach, lub wozami z zadaniem, które pełniły też funkcje mieszkalne. Do najcenniejszych należały wozy ostrowskie (produkowano ich najwięcej w Ostrowie Wielkopolskim i w okolicy). Były bogato zdobione i malowane, a w środku miały podstawowe sprzęty domowe (np. schowki na ubrania, naczynia kuchenne, piecyki).

Podziel uczestników i uczestniczki zajęć na 3–4-osobowe grupy. Każdej grupie rozdaj zestaw materiałów – **załącznik nr 1: Dawne romskie zawody**. Daj uczestnikom i uczestniczkom ok. 5 min na posegregowanie zdjęć według zawodów, które wykonują przedstawione na fotografiach osoby. Prawidłowe odpowiedzi znajdziecie w prezentacji (slajdy 7–19). Kontynuuj miniwykład, pokazując kolejne slajdy i omawiając przykładowe zawody wykonywane w przeszłości przez polskich Romów.

DALSZE INFORMACJE DO PRZEKAZANIA:

Romowie prowadzący koczowniczy tryb życia, tak samo jak ci mieszkający na stałe w jednym miejscu, często zajmowali się rzemiosłem i uważani byli za dobrych fachowców. Do zawodów wykonywanych przez polskich Romów należały m.in.:

kowalstwo – kowal był rzemieślnikiem zajmującym się wykuwaniem przedmiotów z metalu.

15 minut

miniwykład, praca w grupach, praca z fotografiami

prezentacja (slajdy 1–18)

załącznik nr 1: Dawne romskie zawody (po jednym zestawie na 3–4 osoby)

Kowale wytwarzali na przykład podkowy i gwoździe, wagi, okucia drzwi i skrzyń, zawiasy i różne metalowe narzędzia.

kotlarstwo – kotlarze wyrabiali z blachy kotle, rondle, patelnie i inne naczynia. Zajmowali się też cynowaniem (inaczej bieleniem) miedzianych naczyń. Pokrywali je warstwą cyny, gdyż miedź uwalnia toksyczne substancje do żywności. Najbardziej znani z kotlarstwa byli Kelderasze.

handel – Romowie często zajmowali się handlem, sprzedawali różne przedmioty, nieraz własnoręcznie wykonane. Hodowali konie i nimi handlowali, mieli o nich dużą wiedzę (np. wie-dzieli, jak je leczyć). Z tego zawodu znani byli przede wszystkim Lowarzy.

niedźwiednictwo – niedźwiednicy tresowali niedźwiedzie i występowali z nimi przed publicznością (np. w ramach pokazów cyrkowych). W XVI i XVII w. w Smorgonie na terenie dzisiejszej Białorusi prężnie działała Akademia Smorgońska, czyli centrum tresury niedźwiedzi, w którym pracowali głównie Romowie.

Znani też byli romscy **muzycy**, których chętnie zatrudniano do grania na różnych uroczystościach, np. weselach.

Romskie kobiety często znały się na ziołach i umiały przyrządzać z nich **lekarstwa** na różne choroby. Niektóre potrafiły **wróżyc** przyszłość z kart lub z ręki. Często zdarzało się, że Polki i Polacy odwiedzali okolice taboru, żeby poznać swoją przyszłość z wróżb na uroczystościach, np. weselach.

■ Ćwiczenie 2

Tabor

Przebieg ćwiczenia

W tym ćwiczeniu uczestnicy i uczestniczki zajęć wcielą się w rolę wędrujących Romów. Najpierw przygotuj trasę Waszej wędrowki. W różnych miejscach sali rozłóż (w dowolnej kolejności) **załącznik nr 2: Karty miejsc** (format A4, 1 zestaw). Karty te przedstawiają wieś, jarmark w miasteczku, postój w lesie, kolejną wieś i koński targ.

Rozdaj każdemu losową kartę przedstawiającą osobę wykonującą jeden z dawnych romskich zawodów (wróżka, handlarz koni, zielarka, kotlarz, muzyk) z **załącznika nr 3: Karty postaci** (format A5, tyle sztuk, ile osób w grupie). Każdej osobie rozdaj też odpowiedni rekwizyt, związany z postacią, którą będzie grała (wróżka – karty, chusta lub kilka bransoletek, handlarz koni – figurka konia, zielarka – zioła, kotlarz – naczynie oraz muzyk – instrument). Wytłumacz uczestnikom i uczestniczkom zajęć, że teraz każdy wciela się w postać ze swojej karty. Razem stworzycie tabor, który niedługo wyruszy w swoją coroczną wędrowkę. Ustawcie się jedno za drugim jak kolumna wozów. Jeśli jest was dużo, możecie ustawić się dwójkami lub trójkami jedna za drugą.

15 minut

ćwiczenia ruchowe i dramowe, minigra

załącznik nr 2: Karty miejsc
załącznik nr 3: Karty postaci

rekwizyty

Przygotuj: metalowe (najlepiej miedziane) naczynie, suszone zioła, figurka albo zabawka przedstawiająca konia, niewielkie instrumenty (np. bębenek, tamburyn, grzechotka). Zadbaj o to, aby każda osoba uczestnicząca miała przynajmniej jeden rekwizyt.

Poprowadź swój tabor kolejno przez wszystkie miejsca oznaczone rozłożonymi wcześniej kartami. Spróbuj po drodze zmieniać tempo marszu, iść raz krótszą, raz dłuższą drogą, kluczyć. Na czas przemarszu możesz włączyć nastrojową muzykę, np. pieśń *O wędrowaniu* z kolekcji Pieśni Pogranicza: <https://www.youtube.com/watch?v=afTvplbjkPw>.

W każdym miejscu, w którym zatrzymuje się Wasz tabor, macie do wykonania pewną pracę. Do każdej z nich potrzebni są inni specjaliści. Przeczytaj na karcie miejsca, jaka praca jest tutaj do wykonania, i zapytaj i uczestniczki, kto z taboru może ją wykonać. Grupa wybiera osoby do wykonania zadania. Jeśli reprezentują one odpowiednie profesje, poproś je o pokazanie, jak wykonują swoją pracę. Jeśli do wykonania zadania zostaną wybrane osoby reprezentujące inne zawody, wytłumacz grupie, na czym polega błąd, i zachęć do kolejnej próby. Po poprawnym wykonaniu zadania możecie ruszać w dalszą drogę.

ZADANIA I ROZWIĄZANIA

Wieś 1 – W paru gospodarstwach trzeba naprawić stare garnki. Kto może to zrobić?

Zadanie to mogą wykonać kotlarze. Poproś dzieci, aby się zastanowiły, w jaki sposób można naprawić naczynia. Osoby wcielające się w rolę kotlarzy mogą udawać, że pukają w nie młotkiem albo malują od środka cyną.

Jarmark w miasteczku – Wśród osób, które przybyły na jarmark, wiele zastanawia się, co przyniesie im los. Kto może przepowiedzieć im przyszłość?

Zadanie to mogą wykonać wróżki. Przedstaw się jako osoba mieszkająca w tym miasteczku i poproś dzieci wcielające się w rolę wróżek, aby powiedziały, co czeka Cię w życiu, patrząc na linie na Twojej dłoni.

Postój w lesie – W trakcie drogi jedno z dzieci zachorowało. Trzeba przyrządzić dla niego lekarstwo.

Zadanie to mogą wykonać zielarki. Poproś dzieci, które wcielają się w postać zielarki, by wymieszały miksturę.

Wieś 2 – Jeden z gospodarzy wyprawia wesele i poszukuje kapeli, która będzie przygrywać do tańca.

Zadanie to mogą wykonać muzycy. Poproś dzieci, które wcielają się w rolę muzyków, aby zagrały na instrumentach, które mają. Pozostali mogą tańczyć albo klaskać do rytmu.

Koński targ – Okoliczni mieszkańcy przybyli, by kupić zwierzęta gospodarskie. Sprzedajcie swoje nadmiarowe konie w jak najlepszej cenie.

Zadanie to mogą wykonać handlarze koni. Do przedstawienia sceny sprzedaży możecie wykorzystać zabawkę lub figurkę konia. Poproś osoby grające rolę handlarzy, aby wymieniły zalety sprzedawanego zwierzęcia. Możecie też targować się o jego cenę.

Na koniec tego ćwiczenia podsumujcie, jacy romscy fachowcy byli potrzebni w poszczególnych miejscach. Zwróć uwagę uczestników i uczestniczek, że zawody wykonywane przez Romów były potrzebne w bardzo wielu miejscach, a dzięki swoim wędrówkom romscy fachowcy dostarczali potrzebne towary i usługi na dużym obszarze.

Wskazówka: Jeśli macie taką możliwość, wykonajcie to ćwiczenie na zewnątrz (np. na podwórku, boisku czy placu zabaw). Karty wyznaczające kolejne przystanki mogą być porozwieszane na drzewach czy słupach, rozłożone w trawie itp.

■ Ćwiczenie 3

Zatrzymanie taborów

Przebieg ćwiczenia

Zatrzymaj grupę, która nadal wciela się w rolę taboru. Wytlumacz, że właśnie nastąpił rok 1964 i wprowadzono w Polsce zakaz wędrowania. Zaproś uczestników i uczestniczki zajęć do wspólnego oglądania slajdów z prezentacji lub wydruków slajdów. Pokazując prezentację (slajdy nr 21–22), wytłumacz, na czym polegała akcja przymusowego osiedlenia Romów.

15 minut

miniwykład,
dyskusja

prezentacja
(slajdy 21–31)

INFORMACJE DO PRZEKAZANIA:

W latach 60. XX w. wielu polskich Romów, tak jak wcześniej ich przodkowie, wyruszało co roku na wiosnę na wędrowki taborami. Władze Polski Ludowej stwierdziły jednak, że Romowie powinni przejść na osiadły tryb życia i próbowaty zmusić ich, aby przestali wędrować. W 1964 roku przeprowadzono akcję zatrzymania taborów. Romom kazano zamieszkać na stałe w jednym miejscu i podjąć stałą pracę, np. w fabryce. Niektórzy dostali mieszkania, jednak wiele osób pomieszkowało na początku w unieruchomionych wozach, aniektórzy latami mieszkali w barakach. Romowie bardzo tęsknili za dawnym koczowniczym trybem życia. Niektórzy próbowali nadal wędrować, ale milicja karała ich za to licznymi mandatami.

Następnie poproś uczestników i uczestniczki zajęć, aby pomyśleli o swoich postaciach, w które wcielali się w poprzednim zadaniu. Zastanówcie się wspólnie, co zmieniło się w życiu Romów po przymusowym osiedleniu. *Czy mogli wciąż wykonywać swoje tradycyjne zawody? Które profesje były nadal potrzebne, a które nie?* Moderuj dyskusję, posiłkując się prezentacją (slajdy 23–31).

POPRAWNE ODPOWIEDZI:

Handlarze koni – Po przymusowym osiedleniu, często w miastach, Romowie nie mieli gdzie trzymać koni, nie mogli więc już nimi handlować. W podobnym okresie na wsiach do prac rolniczych zamiast zwierząt gospodarskich zaczęto używać traktorów i innych maszyn, a końskie targi przestały być potrzebne. Obecnie część Romów zajmuje się handlem, ale zamiast koni sprzedaje np. samochody.

Wróżki – W przeszłości zawód wróżki był przekazywany w romskiej rodzinie z pokolenia na pokolenie. Po przymusowym osiedleniu niektóre kobiety jeszcze wróżyły, ale wiele z nich nie przekazało tej sztuki swoim dzieciom ani wnukom, gdyż sądziły, że im się to nie przyda w życiu.

Zielarki – Wiedza o ziołach i ich właściwościach w przeszłości również była przekazywana z pokolenia na pokolenie. W czasach wędrowek taborów ziołowe wywary czy maści stanowiły dla Romów podstawowe lekarstwa, które łatwo było przygotować wśród pól i lasów. Osiadły tryb życia, dostęp do aptek i lekarzy spowodowały, że obecnie zawód zielarki nie jest już tak popularny, jednak niektóre osoby zajmują się ziołolecznictwem we współczesnym wydaniu, np. pracując w sklepie zielarskim lub przygotowując zioła w domu.

Kotlarze – Po przymusowym osiedleniu kotlarze nie wędrowali już po wsiach i miasteczkach, by tam naprawiać ludziom garnki, ale sprzedawali swoje wyroby np. na miejskich targowiskach i bazarach. W okresie PRL-u dużym powodzeniem cieszyły się m.in. ręcznie wykonane patelnie. Zawód kotlarza przestał być potrzebny pod koniec XX wieku, gdy pojawiły się naczynia produkowane przemysłowo, najpierw aluminiowe, a potem ze stali nierdzewnej.

Muzycy – Choć praca muzyków bardzo zmieniła się w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat, wciąż jest to potrzebny zawód. Tak jak kiedyś, tak i obecnie część Romów pracuje jako muzycy, nie są już jednak wędrownymi grajkami czy śpiewakami, lecz tworzą własne zespoły muzyczne, występują na koncertach, wydają płyty. Romscy artyści i artystki wykonują zarówno tradycyjne romskie melodie, pieśni czy tańce, jak i współczesne utwory w różnych stylach muzycznych. Niektórzy łączą w swojej twórczości elementy tradycyjne i nowoczesne.

Na koniec ćwiczenia wyjaśnij grupie, że zawody takie jak kotlarstwo, zielarstwo czy wróżbiarstwo nazywamy ginącymi zawodami, gdyż odchodzą one w zapomnienie i tylko pojedyncze osoby posiadają jeszcze umiejętności potrzebne do ich wykonywania. Do zaniku tradycyjnych romskich profesji przyczyniła się akcja zatrzymania taborów.

■ Ćwiczenie 4

Współczesność

Przebieg ćwiczenia

15 minut

praca z materiałami filmowymi, dyskusja, burza mózgów

prezentacja (slajdy 32–33)

Zadaj grupie pytanie: *Jak myślicie, jakie zawody obecnie wykonują Romowie?* Jeśli grupa będzie mieć kłopot z odpowiedzią na pytanie, wytłumacz, że obecnie Romowie wykonują te same zawody, co inni mieszkańcy Polski. Następnie zaprezentuj grupie filmy, które powstały w ramach kampanii społecznej *Jedni z wielu*: <https://www.youtube.com/watch?v=nnnxs2QYaug> [1 min]

Zaprezentuj grupie kolejne 2–3 filmy przedstawiające bohaterów-ki kampanii społecznej *Jedni z wielu*. Poproś, by oglądając je, uczestnicy i uczestniczki zajęć zwrócili uwagę, co bohaterowie/ki filmów mówią o romskiej tradycji.

1 Rafał Siwak, górnik

<https://www.youtube.com/watch?v=pFqp1Wq0z4c&t=19s> [1:35 min]

2 Ewa Krawczyk, nauczycielka

https://www.youtube.com/watch?v=TZb6zi3vn_s&t=51s [2:47 min]

3 Małgorzata Mirga-Tas, artystka, rzeźbiarka, malarka

<https://www.youtube.com/watch?v=lwUBuNMeqGE> [3 min]

Zapytaj grupę, które fragmenty z filmów świadczą o stosunku bohaterów-ek do romskiej tradycji. Czy jest ona dla nich ważna? Dlaczego?

Wytłumacz, że życie Romów w Polsce po przymusowym osiedleniu zmieniło się tak bardzo, iż trudno jest zachować dawne zwyczaje. Mimo to społeczność romska podejmuje liczne działania, by kolejne pokolenia znały romską kulturę, język i historię. Pokaż grupie zdjęcia i filmy prezentujące współczesne działania odwołujące się do historii i tradycji polskich Romów.

- stała ekspozycja **ROMOWIE. HISTORIA I KULTURA** w Muzeum Etnograficznym w Tarnowie i kolekcja wozów taborowych.
Zdjęcia ze strony <https://muzeum.tarnow.pl/ekspozycje-stale/romowie-historia-kultura/>
- **Wędrujący Festiwal „Romani Kultura”** organizowany od 2021 r. przez Fundację Dom Kultury, co roku w innym miejscu Polski. W ramach festiwalu odbywają się m.in. warsztaty artystyczne dla dorosłych i dla dzieci, koncerty i prezentacje eksponatów muzealnych.

Film z edycji z 2022 r. z Łodzi <https://www.youtube.com/watch?v=cDtns4fAbgg> [1:54 min]

- **Romano Hip-Hopo** – wideoklip stworzony 2019 r., w którym występuje grupa romskiej młodzieży z Warszawy, jest to nowoczesna aranżacja tradycyjnej romskiej pieśni, działania prowadziła Fundacja Dom Kultury.

 <https://fundacijadomkultury.pl/romano-hip-hopo/> [3:05 min]

Spytaj uczestników i uczestniczki zajęć, czy znają inne działania lub wydarzenia opowiadające o kulturze Romów. Czy w waszej okolicy odbywają się np. koncerty romskiej muzyki lub wystawy romskich artystów?

Komentarz dla osoby prowadzącej : Możesz poszukać miejsc, wydarzeń czy inicjatyw z waszej okolicy, korzystając z Mapy Kultury Romów i Romek w Polsce.

<https://e-drom.pl/mapa-kultury-romow-i-romek-w-polsce/>

■ Ćwiczenie 5

Murale

Przebieg ćwiczenia

Kolejnym sposobem działań społecznych i kulturalnych jest tworzenie murali, czyli dużych malowideł w przestrzeni publicznej, zwykle na ścianach budynków. Wytłumacz grupie, czym są murale, i zaprezentuj przykłady murali opowiadających o polskich Romach (prezentacja slajdy 34–38).

Podziel grupę na 3–4-osobowe zespoły. Każdemu zespołowi rozdaj duży arkusz papieru, kredki lub flamastry. Zadaniem uczestników i uczestniczek zajęć będzie zaprojektowanie muralu o romskiej kulturze lub historii. Mogą wykorzystać w tym celu wiedzę zdobytą na warsztatach (o dawnych i współczesnych romskich zawodach, życiu w taborze, akcji przymusowego osiedlenia). Projekty murali mogą zawierać rysunki, hasła, symbole (np. romską flagę). Daj uczestnikom i uczestniczkom zajęć ok. 15 min na pracę w zespołach. Następnie poproś kolejno każdy zespół o zaprezentowanie swojego muralu i opowiedzenie, co przedstawia, jakie przesłanie niesie.

Jeśli uważasz, że grupa potrzebuje więcej czasu na pracę plastyczną, możesz zmienić formę ćwiczenia i poprosić, by uczestnicy i uczestniczki zastanowili się w grupach, co mógłby przedstawiać mural związany z historią lub kulturą Romów, a następnie przedstawili swoje pomysły na forum.

■ Ćwiczenie 6

Podsumowanie

Przebieg ćwiczenia

W ramach podsumowania warsztatów spytaj grupę, czego dowiedzieli się na zajęciach i co ich zaniekaowało.

20 minut

praca w grupach,
praca kreatywna,
plastyczna

prezentacja
(slajdy 34–38)

kredki lub flamastry,
duże arkusze papieru
(format A3
lub większy)

10 minut

dyskusja, burza
mózgów

DODATKOWE MATERIAŁY INSPIRACYJNE

Łukasz Kwadrans, *Romopedia – encyklopedia wiedzy o Romach*, wyd. Fundacja Integracji Społecznej Prom, Wrocław 2015,

 <http://jednizwielu.pl/wp-content/uploads/2015/07/romopedia.pdf>

Bohaterowie kampanii społecznej *Jedni z wielu*:

 Gerard Linder, bokser

<https://podroze.etnograficzna.pl/od-tworzyc-przeszlosc-kult-czumba-i-sztuka-zycia-na-madagaskarze/> [33 sek]

 Ewelina Andrasz, pedagog szkolny

<https://www.youtube.com/watch?v=upVW75Bv2U> [35 sek]

Elżbieta Mirga-Wójtowicz, urzędniczka

 https://www.youtube.com/watch?v=2mEF_pbcU1M [37 sek]

Rafał Siwak, górnik

 <https://www.youtube.com/watch?v=ZDzSrbTQYLw> [32 sek]

Film *Romane Butia. Profesje romskie*,

 <https://www.youtube.com/watch?v=rBMEF6uotM>

Film *Byli kowale, byli*,

 <https://www.youtube.com/watch?v=10V0j40R31w>

Zenon Gierała, Justyna Garczyńska, *Drap te deł – ziele dawać*, „Kwartalnik Romski” 2013, nr 9/3, sekcja Romskie profesje, s. 28–31,

 <https://static.zpe.gov.pl/porta/f/res/R1Dtw2DFxVHVn/1611743640/wZGBCC3GEI4uogKKE23rhIgi9byz5CqU.pdf>

Zenon Gierała, *Poszukiwacze złota*, „Kwartalnik Romski” 2012, nr 8/2, sekcja Romskie profesje, s. 27–29,

 <https://static.zpe.gov.pl/porta/f/res/R1Md1lzbPy1BG/1611743703/19LIUwxl10M24349Mzh6LjunvPbgLsgR.pdf>

Agnieszka Caban, *Koniec wędrówki – specyfika okresu osiedlania wędrownych Romów w Polsce po 1952 roku*, „Kultura i Historia” nr 18/2010,

 <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/1862>

Muzeum Kultury Romów w Warszawie,

 <https://www.romuzeum.pl/index.php>

Scenariusz warsztatu powstał w ramach projektu „Porozmawiajmy o kulturze i historii Romów”. Projekt „Porozmawiajmy o kulturze i historii Romów” realizowany jest przez Stowarzyszenie „Pracownia Etnograficzna” im. Witolda Dynowskiego. Projekt realizowany przy wsparciu Ambasady U.S.A. w Polsce.

The workshop scenario was created as part of the project „Let’s talk about Roma culture and history”. The project „Let’s talk about Roma culture and history” is implemented by the Ethnographic Laboratory Association. The project is supported by the U.S. Embassy in Poland.

This scenario was funded by a grant from the United States Department of State. The opinions, findings and conclusions stated herein are those of the authors and do not necessarily reflect those of the United States Department of State.